

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО ПРАВА

Джерельна база — це сукупність (система) джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про історичний процес, явище, подію. Виробленню навичок та вмінню опрацювання джерел служить та частина історичного джерелознавства, яку називають джерелознавчою методикою. Методика джерелознавства — це система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також наступним його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах [1, 120].

Історико-правове дослідження здійснюється в основному на основі письмових джерел, що залишилися від тої чи іншої епохи. За часів існування Великого князівства Литовського нестачі в таких матеріалах не було, але не всі вони залишилися в наявності. Картину суспільно-політичного життя, економічного стану та процесів розвитку державності і права можливо відтворити за допомогою: актових, судових і ділових документів та вітчизняних і іноземних літописів і хронік, що зберігаються в сучасних архівах або видані у різного роду хрестоматійних збірниках.

Документальні першоджерела з історії литовсько-руського права другої половини XV — початку XVI ст. розподіляються на такі групи: міжнародні і міждержавні договори та інші документи дипломатичного характеру; загальні і партикулярні привілейні грамоти; уставні земські грамоти; постанови Пани-Ради, литовсько-руських сеймів і сеймиків; жалувані грамоти удільних князів і воевод; люстрації окремих українських земель; документи церковного характеру; описи церковних володінь; інвентарі державних і особистих маєтків; списки виконання населенням державних повинностей; акти заповіту, дарування; застави і відчуження земель; угоди на оренду, продаж і купівлю маєтків; боргові зобов'язання і документи про повернення боргів; різні судові скарги і рішення судів. Переважна більшість цих актових, ділових і судових документів зосереджувалася і зберігалася в канцелярії великого князя литовського. В монастирях і церквах зберігалися різноманітні документальні матеріали, що стосувалися діяльності цих установ. Міські магістрати мали свої канцелярські архіви зі значною кількістю різного виду документів, які визначали соціально-господарське життя міста. В резиденціях окремих великих магнатів виникали цілі архіви, які закріплювали земельну власність та характеризували стан господарства багатьох маєтків цих панів. Крім того вже на початку XVI ст. багато литовських, українських і білоруських магнатів, дотримуючись давньоруських традицій і переймаючи західноєвропейські культурні надбання, заводили у своїх палацах бібліотеки. Сам господар, великий князь литовський Сигізмунд II Август, зібрав величезну бібліотеку в своєму палаці в Вильно.

мунд I, саме за період правління якого був прийнятий Статут Великого князівства Литовського 1529 р., мав багату бібліотеку, в якій зберігались виключно цінні видання того часу.

Із всіх сучасних архівних матеріалів найімовірнішим історико-правовим джерелом є Литовська Метрика, складена в XIV–XVIII ст. Реальний час існування Метрики біля 300 років, із кінця XIV ст. по 1793–1795 рр., тобто з часу укладення унії Великого князівства Литовського з Королівством Польським, і до ліквідації державності Речі Посполитої.

Саме поняття Литовської Метрики різними дослідниками визначалося неоднозначно. По-перше, під Литовською Метрикою вважають збірник книг-копій, які зберігалися в канцелярії Великого князівства Литовського, так як ще у XIV ст. було заведено копіювання і вписування в окремі книги актів, оригінали яких виходили з великокняжої канцелярії і відсилались сторонам. По-друге, Литовська Метрика розглядається як своєрідна колекція різних за юридичним значенням документів, що формувалася в процесі становлення архіву Литовсько-Руської держави. Це умовна назва сучасних фондів, що існують в Центральному державному архіві давніх актів Російської Федерації у Москві та в Головному архіві давніх актів у Варшаві [2, 12]. По-третє, Литовська Метрика визнається як державний архів Великого князівства Литовського, а не тільки великокняжої канцелярії [2, 26]. Автор цієї роботи також переконаний, що Литовська Метрика — це державний архів Великого князівства Литовського, який пройшов декілька етапів свого формування.

Сучасний склад фонду Литовської Метрики за змістом документів, що зберігаються в Державному архіві давніх актів Російської Федерації, такий:

1. Книги записів 1386–1771 років — 219 одиниць зберігання;
2. Книги Судних справ 1506–1791 років — 302 одиниці зберігання;
3. Книги Публічних справ 1263–1794 років — 36 одиниць зберігання;
4. Книги Переписів 1542–1779 років — 25 одиниць зберігання;
5. Сигиллата (опис документів) 1645–1653 років — 2 одиниці зберігання;
6. «Нові книги» — 1 одиниця зберігання;
7. Посольська Метрика Великого князівства Литовського 1488–1776 років — 79 одиниць зберігання [3, 66].

Велика кількість документів правового змісту утворилась також протягом діяльності різних адміністративно-судових установ, що функціонували на українських землях XV — першої половини XVI ст.

Актові книги адміністративно-судових установ, або шляхетських судів, мають різні види. Якщо спочатку до книг записувалося підряд все, що потребувало фіксації, від скарг і купчих актів до рішень суду і записів «для пам'яті», то з XVI ст. відбувалася систематизація записів до окремих книг, спричинена незручністю загальних книг для пошуку необхідних записів. Першими до окремих книг почали записувати судові рішення, або декрети (*dekretorum*). Згодом у практичній діяльності адміністративно-судових установ виокремилися три основні види книг актових записів: а) декретові, що велися тільки під час судових сесій; б) записові, до яких вносилися дуже різні за видовими ознаками

записи нотаріального порядку: угоди (заставні, мінові, відступні), договори, зобов'язання майнового і особистого характеру, що для набуття сили доказів у судовому процесі сторони повинні були заявити перед судом із занесенням їх у книги; крім актів купівлі продажу, орендних, заставних, дарчих, вінових записів, боргових розписок, духовних заповітів та ін., до таких книг вписувалися також королівські привілеї і жалувальні грамоти, сеймові конституції постанови повітових сеймиків і конфедерацій, установи про податки і мита, люстрації і т. ін.; в) поточні, куди вписувалися скарги половників і заперечення звинувачених, покази свідків, реляції возних про вручення позовів і огляди ними спірного місця чи місця вчинення злочину, заяви, протести і маніфестації [4, 72].

В українських містах за литовсько-польської доби фондоутворювачами архівів були і магістрати, як адміністративно-судові установи, так і ремісничі цехи, як похідні від них економічної структури. Магістрати виникали в містах, які одержували від верховної влади магдебурзьке право і були органом управління одного із видів вільних міських громад Західної Європи в середні віки. З середини XIV ст. воно швидко набувало поширення на українських землях, які входили до складу Польщі та Великого князівства Литовського. На 60-ті роки XV ст. тільки на підвладній Литві території магдебурзьке право отримало 21 українське місто [5, 175].

Окремі фактичні дані про хід соціально-політичних та економічних подій, що були на українських землях, містяться в білорусько-литовських та українських літописах. Літописання у Київській Русі, що почалося майже одночасно у Києві і у Новгороді, знайшло свій розвиток також у Великому князівстві Литовському, в якому спільним культурним і політичним життям співіснували литовці, білоруси, українці і росіяни. Отже, й цілий цикл літописів, які умовно називають «Литовськими», або «Західно-Руськими», написаних у Великому князівстві Литовському, належать у рівній мірі як до української історіографії, так і до білоруської та литовської. Всього існує чотирнадцять списків Литовських літописів. Списки ці діляться на три групи: 1) Коротка, або старша редакція, яка характеризується переважно наявністю матеріалів про життя України; 2) Складна, або друга редакція, в якій подається історія стародавньої Литви, а події XIV–XVI ст. переказуються вже коротше; 3) Повна, або третя редакція, яка містить докладну історію стародавньої Литви пізнішої доби. Редакція першої групи містить опис подій до 1440 р., другої — до 1550 р. і третьої — до 1560 р. Джерелами Литовських літописів є місцеві літописи, смоленські, а також українські: Волинський, Київський, Подільський. Автори літописів користувались також відомостями польських хронік, офіційних актів та придворних записок великих князів литовських. Старші літописи відзначаються особливою докладністю викладу, прагматичністю, поетичним стилем. До важливих списків Литовських літописів, де вміщена інформація про причини та наслідки централізації державного управління і систематизації права, відносяться «Супральський список», «Літопис Авраамки», «Баркулабовський літопис» та «Літопис Биховця» [6, 12]. Поруч з літописами, їх різномірним

змістом «житій» та іншими пам'ятками стародавнього українського письменництва можна знайти особливі пам'ятні книжки при церквах та монастирях із іменами князів та інших визначних осіб для поминання їх під час церковної служби [6, 15].

У литовсько-руську добу історичні події, що відбувалися у Великому князівстві Литовському, фіксувалися також іноземними хроністами, в першу чергу польськими і німецькими [6, 19, 23].

Активний період видання історичних документів литовсько-руської доби пов'язаний з організацією в Петербурзі Археографічної комісії, яка повинна була продовжувати роботу із збирання матеріалів, а також видавати твори історичного характеру: літописи, хронографи, мемуари.

Петербурзька Археографічна комісія опублікувала:

1. «Акты, относящиеся к истории Западной России» — 5 томів (1340–1699), за редакцією І. І. Григоровича (С.Пб., 1846–1853).
2. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» — 15 томів, що охоплюють період з 1361 по 1678 р., за редакцією Н. І. Костомарова, Г. Ф. Карнова, С. А. Белокурова (С.Пб., 1863–1892).
3. «Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше» за редакцією М. О. Козловича (С.Пб., 1865).
4. «Дневник Люблинского сейма», за редакцією М. О. Козловича (С.Пб., 1869).
5. «Документы Литовской метрики: книги публичных дел, книги записей, книги судебных дел». В їх публікації брали участь П. О. Гильдебрандт і І. І. Лаппо. Ці документи були опубліковані із збереженням всіх правил археографії у періодичному збірнику «Русская Историческая библиотека» (т. X, XXII, XXX, XXXIII). У виданих документах зібрані виключно цінні матеріали з історії держави і права Великого князівства Литовського.
6. «Западнорусские летописи», за редакцією О. О. Шахматова і С. О. Пташицького (Полное собрание русских летописей», т. XVII, С.Пб., 1894).
7. «Памятники политической литературы в Западной Руси» Русская историческая библиотека т. IV, VII, XIX, за редакцією П. О. Гильдебранта.
8. «Русско-литовские акты», за редакцією Р. Нап'євського в 4 томах, 1868 р., в якій надруковані договори українських і білоруських земель з німецькими містами та державами.
9. «Грамоты, касающиеся отношений Северо-западной России с Ригию и Ганзейскими городами в XII, XIII и XIV веках» за редакцією К. Нап'євського (С.Пб., 1857).
10. «Собрание древних грамот и актов городов Вильно, Ровно, Троки, православных монастырей, церквей и по разным предметам» (Вильно, 1843). Всі ці документи стосуються різних сторін політичного та релігійного, дипломатичного і економічного життя Литовсько-руської держави [7].

Подібно до Петербурзької Археографічної комісії пізніше була заснована Віленська археографічна комісія (Комісія для розбору стародавніх актів) та в 1843 р. Київська археографічна комісія.

Окремі документи литовсько-руської доби, як додаток до монографії, видали

на початку ХХ століття вітчизняні вчені: М. К. Любавський. «Литовско-русский сейм» (М., 1901); М. В. Довнар-Запольський. «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягелонах». (К., 1901. — Т. 1); він же. «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.» (К., 1905); І. О. Малиновський. «Сборник материалов относящийся к истории Панов-Рады Великого князя Литовского» (Томск, 1903–1912. — Ч. 1–2); І. І. Лаппо. «Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст.»; І. І. Лаппо. «Литовско-русский повет и его сеймик» (Юрьев, 1911); М. К. Любавський. «Очерки истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно» (М., 1910).

З ХVІІІ ст. почалось видання документальних першоджерел також і польськими дослідниками, археографами та істориками. Їх видавнича діяльність була вельми солідна, а тому обійтись без документів, опублікованих у Польщі, при вивченні минулого України майже неможливо. Серед польських історичних видань перше місце належало виданням Краківської Академії наук, якою було видано: Dogiel Maciej. Codex diplomatikus Regni et Magni Ducatus Lituaniae t. J. (К., 1758); T. Dzialynski. Zbiór praw litewskich (Poznan, 1841); E. Raezynski. Codex diplomatikus Lithuaniae (Wzoelaw, 1845); I. Danilowicz. Skarbiec diplomatow, I–III. 1861–1863; Volumina legum, t. I–VII. 1732–1782 (К., 1863.).

Найвідомішими збірниками ХХ ст., де надруковані джерела литовсько-русского права ХІV–ХVІ ст., є: 1) Хрестоматія по історії руського права / За ред. М. Владимирського-Буданова (М., 1901); 2) Литовская метрика. Русская историческая библиотека, т. 20, 27, 30, 33 (С.Пб, 1903–1915); 3) Украинские грамоты / За ред. В. Розанова (К., 1917); 4) Южнорусские грамоты / За ред. В. Розанова (К., 1917); 4) Законодательные акты Великого княжества Литовского ХV–ХVІ вв. / За ред. І. Яковлева (Л., 1936); 5) Джерела історії України — Русі, видані археографічною комісією археографічного товариства ім. Т. Шевченка (Львів, 1895–1924); 6) Литовський статут 1588 г. / За ред. І. Лаппо (Жаунас, 1938); 7) Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей ХІV–ХVІ вв. (М.; Л., 1950); 8) Західноукраїнські грамоти ХІV–ХV ст. // Збірник «Питання українського мовознавства» / І. Свєдницький (Львів, 1957 — Кн. 2); 9) Памятники русского права: В 8 вип. (М., 1957–1961); 10) Українські грамоти ХV ст. (К., 1965); 11) Грамоти ХІV ст. / За ред. М. Пещана (К., 1974); 12) Летописи беларусско-литовские. Полное собрание литовских летописей. (М., 1980); 13) Полное собрание русских летописей. Т. 32. Хроника Литовская, Жмойтская Биховца. Летописи: Барбуковская, Аверки, Панцыного (М., 1975); 14) Статут Великого княжества Литовского 1588 года. Тексты. Справочник. Комментарии (Минск, 1989); 15) Староруські, Київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодинський). (Гарвардський університет 1990); 16) «Kodex diplomatyczny Malopolski» t. I–IV. (Krakow, 1876–1905); 17) Akta Grodzkie i Ziemskie... z Arhiwum tzw. Bernardynkiego we Lwowie I–XXV (Lwow, 1835); 18) Akta Unii Polski z Litwa 1385–1791, Wydali S. Kutrzeba s W. Semkowicz (Krakow, 1933).

Академіком АН Литовської РСР К. І. Яблонскісом був підготовлений до друку і виданий в 1960 році «Статут Великого князівства Литовського 1529 р.»

До XIX ст. Статут 1529 р. розповсюджувався тільки в рукописних списках, а публікації 1841 і 1854 рр. мали велику кількість помилок і виправлень. В основу видання К. Я. Яблонскіса був покладений список Дзялинського. До тексту Литовського Статуту 1529 р. додаються різночитання в списках, перший переклад сучасною російською мовою та словник-коментар [8].

Авторським колективом науковців Одеської національної юридичної академії С. Ківаловим, П. Музиченком, А. Паньковим було видано в 2002–2004 рр. тексти трьох Статутів Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 рр.) мовою оригіналу з їхнім перекладом на сучасну українську мову. Перший том містить текст першого рукописного зводу законів Великого князівства Литовського — Статуту 1529 р. За основу даного видання взято список Дзялинського. До тексту Литовського Статуту 1529 р. давньоруською мовою додаються текст латинською мовою, різночитання в інших списках, вперше переклад тексту українською мовою, коротке коментування змісту Литовського Статуту 1529 р., історіографічний огляд, словник і бібліографія [9]. У 2004 р. на 475-річницю Статуту Великого князівства Литовського 1529 р., литовські науковці С. Лазутка, І. Валіконіте, Є. Гудавічюс видали колективну працю «Первый Литовский Статут (1529)» (Вільнюс, 2004), в якій вміщено Академічний текст Литовського Статуту 1529 р., його переклад, коментарі розділів та старобілорусько-русько-латинський словник. Це на сьогодні найдосконаліше з точки зору палеографії вивчений текст Литовського Статуту 1529 р. Порівнюючи тексти привілеїв, уставних земських грамот, Судебника Казимира IV 1468 р. зі Статутом Великого князівства Литовського 1529 р. можна визначити, які нормативно-правові акти XV — початку XVI ст. найбільш повно відповідали тогочасним суспільним відносинам та державотворенню, були найбільш життєздатними в правовій системі Литовсько-Руської держави, що невпинно змінювалась.

Якщо в XIX ст. на державному рівні в Російській імперії проводилися наукові розвідки документальних першоджерел стародавньої історії різними комісіями, експедиціями та іншими установами за державний бюджет, то протягом XX ст., як в Російській імперії так і в СРСР і в незалежній Україні таких робіт на державному рівні не відбувалось. Дослідження здійснювались, як правило, приватними особами або громадськими товариствами.

Для більш об'єктивного висвітлення історії держави та права України, в тому числі періоду литовсько-руської доби, уряду, Академії наук України, Інститутів держави і права АН України та іншим зацікавленим науково-дослідним і вищим навчальним закладам необхідно утворити за державні кошти відповідні установи, які б поновили дослідницькі розвідки юридичних першоджерел та налагодили їх обробку і видавництво.

Література

1. Историчне джерелознавство / Кер. авт. кол. Я. С. Калакура. — К.: Либідь, 2002. — 487 с.
2. Хорошевнич А. Л. Литовская Метрика, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской Метрики. — М., 1989 — С. 12–26.
3. Светецко А. С. К истории описания документов Литовской Метрики // Литовская Метрика. — В.: Тип. им. М. Шумаускаса, 1988.

4. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. — М.: Тип. В. Завадского, 1902. — (Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899; Т. 2).
5. Сац П. М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К.: Тип. В. Завадского, 1889. — 276 с.
6. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К.: Українознавство, 1996. — 212 с.
7. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией Императорской Академии наук. Дополнено и издапо высочайше учрежденной комиссией (1294–1598). — С.Пб.: Тип. Балашова и К., 1836. — Т. 1.
8. Яблоцкий К. И. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. — Минск: Изд. АП БССР, 1960.
9. Статуты Великого княжества Литовского: У 3 т. Т. 1. Статут Великого княжества Литовского 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Пацькова. — О.: Юрид. л-ра, 2002. — 464 с.

Анотація

Вовк О. Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права. — Стаття.

Стаття присвячена висвітленню питання щодо аналізу джерельної бази литовсько-руського права. Особлива увага приділяється характеристиці Литовської Метрики, яка різними дослідниками розцінювалась по-різному, та актовим книгам адміністративно-судових установ Великого князівства Литовського.

Ключові слова: литовсько-руське право, документальні першоджерела, Литовська Метрика, актові книги.

Summary

Vovk O. Y. The base of sources of research of Lithuanian-Russian law. — Article.

The article is devoted illumination of question in relation to the analysis of a base of sources of Lithuanian-Russian law. The special attention is spared description of Lithuanian Birth-certificate which considered different researchers not identically, and act books of administratively judicial establishments of the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: Lithuanian-Russian law, documentary original sources, Lithuanian Birth-certificate, act books.

УДК 340.15(474.5):340.115

Н. В. Пацова-Стрюк

ОДЕСЬКА ШКОЛА ВИВЧЕННЯ СТАТУТІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ХІХ СТ.

Виходячи з надзвичайно важливих вимог, що постають на сучасному етапі державотворення перед освітньою політикою, виникає потреба вивчення та використання історичного досвіду розвитку юридичної освіти, зокрема в Новоросійському університеті. Одним із важливих аспектів означеної загальної проблеми є діяльність юридичного факультету Новоросійського університету в другій половині ХІХ ст., зокрема науковий доробок окремих його представників.

Вагомую сторінкою української історико-правової науки є науковий доробок Федора Івановича Леонтовича. Діяльність вченого неодноразово приверта-